

**19. Yüzyıl Azerbaycan Kadınının Sosyal Durumunun
Yenileşmesinde Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in Etkileri**

Reyhan YAKIŞAN*

Özet

Çalışmanın konusu olan Hacı Zeynelabidin Tagiyev (1823)/(1838-1924) Azerbaycan tarihinde önemli bir yere sahiptir. Hiçbir eğitim almamış olmasına rağmen entelektüel bir aydın marifetiyle hareket eden Tagiyev, sahip olduğu zenginliği ülkesini yükseltmek için cömertçe sarf etmiştir. Ekonomi, kültür ve eğitim alanında sayısız eserler ortaya koyan Tagiyev, "Azerbaycan'ın el atası" iltifatına mazhar olmuştur. Temel hak ve hürriyetleri gasp edilmiş Azerbaycan kadınlarının, yeniden sosyal haklarını elde etmelerine yönelik yapmış olduğu faaliyetler ise adeta bir devrim niteliği taşımaktadır. Çar Rusya'sının ve cahil mollaların güçlü direnişine rağmen tüm Rusya Müslümanlarının ilk Müslüman kız mektebi Tagiyev'in, insanüstü çabasıyla 1901'de eğitime başlamıştır. Azerbaycan'ın tanınmış kadın eğitimcilerinin çoğunun mezun olduğu bu okul diğer Rusya Müslüman topluluklarına model teşkil etmiş ve birçok yeni eğitim kurumlarının açılmasında ön ayak olmuştur. Açılan bu okullar misyonunu en iyi şekilde yerine getirmiş ve XX. Yüzyıla sosyal hayatın her alanında erkeklerle eşit koşullarda aktivite gösteren modern Azerbaycan kadın tipini oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Hacı Zeynelabidin Tagiyev, Azerbaycan, Yenileşme, Kadın, Eğitim*

* Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih EABD Yüksek Lisans Öğrencisi, reyhan.yakisan1@ogr.sakarya.edu.tr (Makale gönderim tarihi: 20.04.2017; makale kabul tarihi: 03.06.2017)

The Effect of Haji Zeynelabidin Tajiyev in Azerbaijan Female Social Situation Renew at 19th Century

Abstract

Haji Zeynelabidin Tajiyev (1823) / (1838-1924), who has an important place in the history of Azerbaijan, is the subject of his study. Though she had never received any education, she acted generously with intellectual skill to upgrade her country's wealth. Tajiyev, who has made numerous works in the field of economy, culture and education, has been a compliment to "the hand of Azerbaijan". Activities carried out by Azerbaijani women who have been deprived of their basic rights and freedoms to obtain their social rights are almost a revolutionary feature. Despite the strong resistance of Tsar Russia and ignorant mollars, Tajiyev, the first Muslim girl of all Russian Muslims, began education in 1901 with superhuman efforts. This school, to which many of Azerbaijan's well-known female educators graduated, served as a model for other Russian Muslim communities and was a pivotal step in the opening of many new educational institutions. These schools have fulfilled their mission in the best possible way and in the 20 Century, it has created a modern Azerbaijani female type that has activities in all areas of social life on equal terms with men.

Keywords: *Haji Zeynelabidin Tajiyev, Azerbaijan, Innovation, Women, Education*

Giriş

XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, Azerbaycan tarihinde, adından en fazla bahsedilen şahsiyetlerden birisi Hacı Zeynelabidin Tagiyev olmuştur. Azerbaycan ulusal sanayiinin teşekkülüyle birlikte kendinden söz ettirmeye başlayan Tagiyev'i, tarihi bir kişilik olarak unutulmaz kılan esas faktör ise Milli Azerbaycan İstiklaline ve yenileşmesine yapmış olduğu katkılar olmuştur. Tagiyev, 1870'lerden itibaren Azerbaycan'ın sosyal ve kültürel alanda kalkınması için sayısız eserlere imza atmıştır. Azerbaycan dışında tüm Kafkasya, İran, Mısır,

Hindistan ve hatta İstanbul'da dahi yaptığı hayır işleriyle tanınır olmuştur. Ancak Azerbaycan'ın milli ve manevi değerlerinin yok edildiği Sovyetler Birliği döneminde, kapitalist olduğu gerekçesiyle Tagiyev'in de şahsiyeti ve eserleri toplumun hafızasından silinmek istenmiştir. 70 yıl devam eden bu zulümle Azerbaycanlıların dili, dini ve toplumsal hafızası olan tarihi de imha edilmiştir.

1991 yılında Sovyet Rusya'nın yıkılmasıyla bağımsızlığını yeniden elde eden Azerbaycan, bir taraftan süratli bir şekilde devlet kurumlarını oluştururken diğer taraftan yıllardır asimile edilen Türk kimliği ve tarih bilincini yapılandırmaya başlamıştır. Böylelikle Sovyet rejimi yüzünden isimleri unutturulmuş olan milli şahsiyetlerde gün yüzüne çıkarılmaya başlanmıştır.

Azerbaycan tarihinin önemli isimlerinden Tagiyev'in şahsiyetini ve eserlerini anlatan iade-i itibar kabilinden birçok makale ve kitap yayınlanmış ancak bu çalışmalar nitelik olarak yeterli ölçüde değildir. Ülkemizde de çok az tanınan Tagiyev hakkında yapılmış çalışmalar yok denecek kadar azdır. Azerbaycan'ın yakın tarihindeki bütün olumlu gelişmelerde emeği olan Tagiyev hakkında cevap bekleyen daha birçok soru vardır. Bu çalışma, Tagiyev'in kadın olgusuna yaklaşımını ve bu hususta gerçekleştirdiği faaliyetlerini değerlendirmeyi amaçlamıştır. Çalışmayı hazırlarken, Tagiyev'le ilgili Azerbaycan'da ve ülkemizde yayınlanmış eserleri imkânlar dâhilinde inceleyip mümkün mertebe özgün bir çalışma ortaya koymaya çalıştık. Ülkesi için devlet adamı mesabesinde çalışmış bir şahsiyet hakkında, bir takım yargılar ileri sürerken eksiklerimizin olmaması mümkün değildir. Ancak kısıtlı imkânlarla hazırladığımız bu çalışmanın ileride Tagiyev'in hayatı ve faaliyetleri hakkında bilinmeyen yönlerini aydınlatacak araştırmacılara yaklaşım metodu sağlamak en büyük dileğimizdir.

19. yüzyılda Azerbaycan'da Meydana Gelen Gelişmeler ve Yenilikler

Azerbaycan'ın siyasi varlığını tamamen ortadan kaldıran Türkmençay Antlaşması (1828) sonrasında Çar Rusya'sı kısa sürede

sömürge idaresini tesis etti.¹ Ancak Fransız ihtilalinin ortaya çıkardığı ve XIX. yüzyılın hâkim düşünce anlayışı olan Liberalizm, Nasyonalizm ve Sosyalizm gibi fikir akımlarının mutlakiyet ve feodal yönetim anlayışına muhalif teşekkülü tüm Avrupa'da olduğu gibi Rusya'da ve Rus sömürgesi Kafkasya'da olayların seyrini tümünden değiştirmiştir.² Batı akımlarının etkisiyle ölümcül bir virüs gibi yayılan ihtilal söylevleri Rusya'da *Dekabristler* hareketi olarak teşekkül etmiştir. Çar Rusya'sı, maksatları meşrutiyeti ilan etmek olan çoğu subaylardan oluşan ihtilalcileri Kafkas ve Sibiryâ bölgesine sürgün ederken nasıl bir hata yaptığını hesaplayamamıştı.³

Rusya'nın bu tutumu Azerbaycan'ın başka birçok olgunun da etkisiyle kaçınılmaz şekilde ulusal uyanış ve çağdaşlaşma sürecine girmesine yol açmıştır. Azerbaycan ulusallaşması iki olgu üzerinde gelişmiştir. Usul-i Cedit olarak isimlendirilen fikri hareket ve hareketin finansörlüğünü yapan milli burjuvanın teşekkülü olmuştur. Milli burjuvanın teşekkülü, dönemin ruhuna paralel gelişme göstererek Azerbaycan'ın ulusal yapılanmasını tetiklemiştir. Hacı Zeynelabidin Tagiyev, Musa Nagiyev, Şemsi Esedullayev, Murtaza Muhtarov, Sultanov gibi Türk burjuvazisinin ilk temsilcileri Azerbaycan ulusallaşmasının ve kültürleşmesinin temel taşları olmuşlardır.⁴ Milli ekonomi alanındaki bu gelişme Azerbaycan'ın sosyo-kültürel yapısında olumlu değişikliklere sebep olmuştur. Yapının ilk ekonomik yönden teşekkül etmesi siyasi ve kültürel zeminin daha sağlam ve sağlıklı oluşmasına sebep olmuştur. Hüseyin Baykara'ya göre:

¹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'Ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s.323

² Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s.111

³ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, Türk Kültünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1966, s. 57

⁴ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2009, s.507

“Çarlığın engellemelerine rağmen ortaya çıkan milli Türk kapitalistleri ticari rekabet hayatı içerisinde kendilerinin ve kendi haklarının sömürüldüğünü ve bir sömürge şeklinde idare edildiklerini idrak ediyorlardı. İşte bu idrak ve şuur içerisinde, Azerbaycan yerli sermayesinin himayesinde Azerbaycan Türk kültürü, basını, sahnesi, tekniği ve modern kurulları doğacaktır.”⁵

Sanayileşme ile aydınlanmanın eş zamanlı ortaya çıkması özgür düşünce yapısının maddi refah ortamında kendisine zemin bulmasıyla doğrudan bağlantılıdır.

Azerbaycan’da XIX. yüzyılda olgunlaşmaya başlayan yenileşme “Usul-ü Cedit” hareketleri sanayinin gelişmesi ve milli burjuvanın teşekkülü ile eş zamanlı meydana gelmiştir. Ceditizm hareketinin aktörleri Rus okullarında modern eğitim almış aynı zamanda sürgün Dekabristler’in fikirlerinden beslenen Rus emperyalizmine ve Azerbaycan’ın geri kalmasından sorumlu tuttıkları eski usul eğitim sistemine muhalif olarak ortaya çıkmıştır.⁶ Ancak muhalefetin odağında olan Rus istibdadı ve cehaleti meşrulaştırmakla suçladıkları bazı dini liderler Ceditizm’in aksiyonerlerine büyük zorluklar çıkarmışlardır. Rus okullarından mezun olmaları ve geleneğe ters hareketleri sebebiyle ait oldukları toplum tarafından da şüpheyle karşılanan Ceditçi aydınlar, ulusal bilinci oluşturmak için insanüstü bir gayret sarf etmişlerdir. Bu gayretin odak noktasını toplumun eğitim seviyesini yükseltme meselesi oluşturmaktaydı. Ancak Azerbaycan’ın, hatta tüm Müslüman toplumlarının geri kalmışlığının ve sömürge durumuna düşmesinin tek sebebi olarak gördükleri kadının azatlığı ve eğitimi meselesi ise Ceditçiler’in tüm mesailerini oluşturmaktaydı. Ahmet Ağaoğlu, *İslam’a göre ve İslam’da Kadın* adlı risalesinde “Müslümanların kurtarılması, onların manevi, hatta siyasi kalkınmaları yalnız

⁵ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul,1975, s. 82

⁶ Ebulfaz Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul,2006,s.,55,56

*iki meselenin haline bağlıdır: Kadın meselesi ve alfabenin ıslahı*⁷ ifadesiyle dönemin panoramasını gözler önüne sermektedir. Bu dönemin kadınları temel hak ve özgürlüklerden mahrum edilmiş ve sosyal hayatın hiçbir alanında yer almayan kısıtlı alanda hareketine izin verilen bir nevi tutsaklık yaşamaktaydı. İslamiyet'in ve Türk örf anlayışın kadına tanıdığı özerklik tamamen ihlal edilerek, kadının tüm hukuksal hakları babaların, eşlerin ya da kendisine en yakın pozisyondaki erkeğin inisiyatifine terkedilmiştir. Toplumun ahlak anlayışına göre kadın, kendi adına karar alamaz ve bir erkeğin egemenliğinin dışında yaşamını idame etmesine izin verilemezdi. Öyle ki bir baba çocuk yaşta olan kızını birkaç eşi olan yaşlı bir adamla evlendirebiliyor ve bu toplumda oldukça olağan karşılanıyordu. Kadının iradesinin olmayışı, kendiliğinden birtakım istismarcıların da türemesine olanak tanımıştır. Kocasını ölen zengin kadınlarla evlenerek yaşamlarını sürdüren birtakım servet düşkününü erkekler kadının servetinin sonu gelene dek gününü gün eder, sonra bir bahaneyle kadını boşayarak başka varlıklı dul kadınlara müşteri olurlardı. Kadınlar ise toplumun dışlayıcı yargısına maruz kalmamak için çoğu zaman *"evde başı papaklı biri olmalıdır"* anlayışıyla dedikodulardan kendisini korumak için bu erkeklerin ağına düşmekteydiler.⁸ Kadının statüsünü ortadan kaldıran sonradan türetilmiş bu hukuki durum ise sözde dini emir ve geleneklerle katı bir şekilde korunmaktaydı. Ancak modern çağın ruhuna paralel olarak insan hak ve hürriyetinin kutsallığı ekseninde geliştirilen Ceditizm hareketi ve hareketin aktörleri kadın meselesini tüm boyutuyla iyileştirmeye kararlıydılar. Bu kararlılığın neticesinde tüm engellemelere rağmen kısa sürede kadınlar, başta eğitim olmak üzere sanat hatta siyaset alanında etkinlik gösterecek ehliyete sahip hale gelmişlerdir. Edebiyat, sanat, basın yayın ve eğitim

⁷ Abdullah Gündoğdu, "Rusya Türklerinde Siyasi Katılım ve Duma (Parlamento) Tecrübesi", *Parlamentar Demokrasi Sempozyumu*, Bışkek, 2011 s. 235

⁸ Manaf Süleymanov, *Eşittiklerim Okuduklarım Gördüklerim*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı Bakü, 1987,s.33

alanında birçok ilki başararak Rusya Müslümanları içinde modernleşme evrimini en erken gerçekleştiren Azerbaycan, 1918 yılında ilan ettiği Milli Azerbaycan Cumhuriyeti'yle diğer Türk topluluklarına da örnek teşkil etmiştir.⁹

Hacı Zeynelabidin Tagiyev, Hayatı ve Faaliyetleri: (1823 ya da 1938-1924)

Doğum tarihi ihtilafli olan, Azerbaycan'ın en değerli şahsiyetlerinden Hacı Zeynelabidin Tagiyev, Bakü'de çok fakir bir ailede dünyaya gelmiştir. Çok küçük yaşta annesi Ümmü Hanımı kaybeden Tagiyev, geçimini ayakkabıcılıkla sağlayan babasına yardımcı olmak için henüz çocuk yaşta inşaatlarda çalışmaya başlamıştır.¹⁰ Çocukluğu ve gençliği oldukça meşakkatli geçen Tagiyev'in, talihi bir yer sarsıntısı sonucu arazisinde çıkan petrolle değişerek Transkafkasya'nın en büyük ismi olmuştur.¹¹

Gelişen teknolojiyle birlikte XIX. yüzyılın en değerli madeni haline gelen petrol, iktisadi açıdan da büyük devletler tarafından güç ve rekabetin sembolü olmuştur. Dünya petrol rezervlerinin yarısından fazlasına sahip olan Bakü ve çevresi bu dönem kapital ekonominin rekabet merkezine dönüşmüştür. Bakü petrolerini işleme hakkını elde etmek için bölgeye akın eden Avrupalı kapital şirketler bir anda Bakü ve çevresinin radikal bir şekilde değişimine neden olmuşlardır.¹² Petrol sanayinin Bakü'de gelişim göstermesi Rusya sömürgesi Azerbaycan'ın

⁹ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, No: 40, Ankara, 1991,s.-xviii

¹⁰ Okan Yeşilot, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, Yeditepe Yayınları, İstanbul,2015, s. 25

¹¹ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920, Çeviren: Nuray Mert*, Bağlam yayınları, İstanbul, 1988,s. 42

¹² Elnur Ağayev, "Seyyah Karçinzade Süleyman Şükrü'nün Gözüyle Azerbaycan", *Karadeniz Araştırmaları*, Güz, 2010, Sayı: 27,s.121

kötü talihinin değişmesine vesile olurken Bakü civarında araziye sahip olanların da birden zenginleşmesinin önünü açmıştır.

Azerbaycan milli burjuvazisi bu meyanda teşekkül etmiş, başta Hacı Zeynelabidin Tagiyev olmak üzere birçok yerli sanayici Avrupalı şirketlerle rekabet edecek bir statüye sahip olmuşlardır.¹³ Küçük bir petrol işletmecisi olarak girdiği sanayi arenasında ticari kabiliyeti ve istikrarı sayesinde Zeynelabidin Tagiyev, çok büyük başarılar elde etmiştir. Bu başarısını tütün, balıkçılık, bankacılık vs. gibi diğer sanayi alanlarında devam ettirmiştir. Amerikan iç savaşı nedeniyle pamuğa duyulan ihtiyacı o dönem Azerbaycan karşılamış, dolayısıyla ilk pamuk imalathanesi ve dokuma fabrikasını kurarak Tagiyev, dünya pamuk sektöründe rakibi olmayan bir pozisyon elde etmiştir.¹⁴

Azerbaycan yenileşmesi denince ilk akla gelen şüphesiz yaptığı hayırlar nedeniyle “el atası” olarak nitelendirilen Hacı Zeynelabidin Tagiyev’dir. Entelektüel bir düşünce yapısına sahip olan Tagiyev, bir toplumun ilerlemesini ancak eğitimle mümkün gördüğünden eğitim ve kültürel alanda yaptığı maddi ve manevi bağışların haddi hesabı olmamış, hiçbir eğitim almamış olmasına rağmen ait olduğu toplumu aydın ve muasır medeniyetler seviyesine yükselten en büyük fenomen olmuştur. Sonradan sahip olduğu serveti vatanının ve milletinin yeniden yapılanmasına ve hürriyetine kavuşmasına vakfettiğini söylemek abartı olmasa gerek. İlk kız okulu, tiyatro binası, basın yayın faaliyetleri, öncülük ettiği hayır cemiyetleri ve daha sayamadığımız birçok ilk onun cömertliği sayesinde kurulmuştur.

Tüm bu sürecin sonucunda Azerbaycan, yirminci yüzyıla entelektüel seviyesi yüksek, birçoğu yurt dışında önemli üniversitelerde eğitim almış dinamik bir aydın kadroyla girdi. Milli Azerbaycan’ın beyin takımını oluşturan bu aydın zümrenin hemen hepsi eğitimlerini Tagiyev’in sağladığı bursla tamamlamışlardır.¹⁵

¹³ Kurat, *Rusya Tarihi*, s.377

¹⁴ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten...*, s. 37-42

¹⁵ Mehmetov, *Türk Kafka’sında...*, s.508

Rusya Müslümanları ve tüm İslam âleminde ilk cumhuriyeti kurumsallaştıranların Azerbaycanlılar olması Tagiyev gibi entelektüel sanayicilerin fedakâr davranışları neticesinde gerçekleşmiştir. Ancak 28 Nisan 1920 yılında Bolşeviklerin Bakü'yü işgal etmesi ile Milli Azerbaycan Cumhuriyeti son bulmuş, doğal olarak Azerbaycan ulusallaşmasının en büyük finansörü olan Tagiyev'in de bütün malvarlığına el konulmuştur.¹⁶ Ömrünün kalanını yoksulluğa mahkûm edildiği Merdekan'daki bağ evinde geçiren Tagiyev, 1 Eylül 1924'te burada ebedi âleme göç etmiş, vasiyeti gereği Merdekan'daki din âlimi Ahund Hacı Turab'ın türbesinin yanına gömülmüştür.¹⁷

Kadınların Sosyalleşmesine Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in Etkileri

Milli hisleri yüksek bir insan olan Tagiyev, yaşadığı çağın bilincinde olmuş ve bu doğrultuda hareket ederek Azerbaycan'ın her sahada gelişmesi için aktif bir rol almıştır. Bir vesileyle gittiği yabancı ülkelerde gözlemde bulunarak bazen bir devlet adamı bazen de bir düşünür gibi tespitler yapmış olumlu gördüğü şeyleri ülkesine uygulamakta oldukça kararlı olmuştur. Azerbaycan ulusallaşmasında birçok projenin fikir babası, uygulayıcısı, finansörü ve aksiyoneri olan H. Zeynelabidin Tagiyev, cehaletin ve Rusya'nın sömürgesi haline gelmiş soydaşlarının kurtuluşunun ancak kadınların bilinçlenmesiyle mümkün olabileceğine inanmıştır.

Kadınların bilinçlenmesini sağlayacak yegâne yol ise çağın ihtiyacına uygun eğitim kurumlarının faaliyetiyle mümkün olabilirdi. Bunun için gerekli olan yollara başvuran Tagiyev'i en fazla uğraştıracak olan durum ise toplumun kadın ve kız çocuklarının eğitilmesi hususundaki olumsuz tutumlarını değiştirmek olacaktı. Tagiyev, okul açma kararını açıkladığı bir konuşmasında

¹⁶ Mehmetzade, *Milli Azerbaycan...*, s.-xxii-xxiv

¹⁷ Eşir Beşiroğlu, *Hamısının Sevimlisi (H.Z. Tagiyev Hakkında)*, Teknur Neşriyat, Bakü, 2012.s. 12

“Dünyanın birçok ülkesinde kadınlar da okula gidiyor, eğitim görüyorlar. Bizim Müslüman kadınlarımız ise büsbütün cahiller. Bizim kızlarımız doğacak çocuklarımızın analarıdır. Cahil anaların çocukları da cahil büyür ve eğitime yanaşmazlar... Anaları eğitilmiş olan toplum çok iş başarabilir. Anaları, kadınları eğitimsiz, cahil olan toplum kör gibidir. Ben Müslüman kızlarımızın eğitimi için masraflarını kendim karşılayacağım bir kız okulu açmak istiyorum.”¹⁸ sözleriyle ifade etmiştir.

Herhangi bir toplumun bütün azalarıyla birlikte bağımsız ve medeni tekâmülünü gerçekleştirmesinde, temel faktörün eğitim ve kadın özerkliğiyle mümkün olacağını savunan Tagiyev’in ezber bozan düşünceleri çağının çok üzerindeydi. İçinde yaşadığı toplumun kadını tamamen devre dışı bırakan düşünce ve tutumuna karşın O, kadını her şeyin merkezine alarak bir bakıma yeni bir akıma da öncülük etmiş oluyordu. Okuryazarlığı bile olmamasına rağmen savunduğu fikirleri Onu, sosyal bilimcilerle aynı kulvarda tutacak kadar öznellik ve bilimsellik arz etmekteydi. Fakat bu ümmi düşünürün sıra dışı eylemleri cehaletin önderliğini yapanları rahatsız etmiş ve onların muhalefetine maruz kalmıştır. Muhalif kitleyi oluşturanların dini tekellerinde tutan cahil mollalar olması ise durumu zor bir pozisyona sokuyordu. Halkın üzerinde oldukça büyük bir imtiyaza sahip olan bu cahil güruh, kadınların modern eğitim kurumlarında eğitim almasının dine aykırı olduğunu öne sürerek toplum üzerinde algı oluşturuyorlardı. Bu yüzden Tagiyev’i düşünce ve eylemlerinden ötürü tekfir ederek itibarsızlaştırmaya kadar gitmişlerdir. Toplumun vicdanında olağan üstü bir yaptırım gücüne sahip bu ruhani güruh, istedikleri vakit cihat ilan edebilecek yetkiye sahiplerdi. Hatta sırf Tagiyev’e destek olduklarından dolayı bazı aydın görüşlü âlimleri evlerini yakmakla tehdit edip gözdağı vermişlerdir. Tehditlere rağmen inandığı doğrunun arkasında duran Molla Ruhullah’ı ise namaz kıldığı esnada kızlarının gözü önünde öldürmekte hiçbir sakınca görmemişlerdir. Yaptıkları bütün vahşeti İslam’a mal eden bu kişilerle

¹⁸ Mehmetov, *Türk Kafka’sında...*, s.508

Rus hükümeti dâhil kimse ses çıkarmamıştır. Ancak Tagiyev, ne pahasına olursa olsun kadınların sosyal pozisyonunu iyileştirmeye ve bunun gereği olan modern kız okulunu açmaya kararlıydı. Tagiyev, *“ben, kız okulunu açmaya II. Aleksandr Bakü’yü ziyaretinde beni vahşi halktan temsilci diye takdim ettikleri zaman karar verdim”*¹⁹ sözü oldukça manidardır ve ait olduğu toplumun saygınlığının kadının eğitimiyle yüceleceğine ne kadar inandığını gösteren bir kanıt niteliğindedir. Bunun için halkın mukaddes addettiği Mekke, Medine, Kahire, Horasan, İstanbul ve Tahran gibi beldelerin itibarlı din âlimlerinden kız çocuklarının çağdaş eğitimden faydalanmasında dinen hiçbir günah olmadığına dair, mühürlü, imzalı tasdik edilmiş fetvalar getirmesi için güvendiği Molla Mirza Muhammedoğlu’nu değerli hediyelerle bu iş için görevlendirmiştir. Cahil mollaların mukavemetini zor kullanarak kıramayacağını anlayan Tagiyev, siyasi dehasıyla onları yola getirmeyi denemiştir. Evinde ziyafet vererek hangi molla hangi âlime itibar ediyorsa onun tasdikli mektubunu ona okutmuştur. Böylesine güçlü bir direnişe rağmen davasından vazgeçmeyen Tagiyev, halkın anlayabileceği bütün materyalleri kullanarak kadınların ve kızların okumasının ve bilinçlenmesinin hiçbir günah ve zararı olmadığını tam aksine gerekli olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Kadınların eğitilmiş birer birey olmasının İslam’ın emri olduğunu halkın nabzına hitap edecek şekilde içinde yaşadıkları somut örneklerle anlaştırmaya çalışmıştır. Molla Ali Hacı Haliloğlu adındaki zat, hastalanan kızına müdahale etmesi için yabancı bir erkek doktor getirir. Tagiyev, Molla Haliloğluna hitaben,

“Ben kızlarımızın namussuz olması ve namahreme gözü açık olmasını istemiyorum ama Müslüman bayan doktorlarımız olsaydı ve kızına O müdahale etseydi, hangisi şeraite daha uygun olurdu?” diye sorarak durumu mukayese etmesini ister.

Tagiyev, son zamanlarda ortaya çıkan diğer bir çarpık gelişme hususunda da Müslüman cemaate uyarıda bulunarak önlem

¹⁹ Yeşilot, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, s.49

alınmadığı takdirde meydana gelecek olumsuzlukları şu sözlerle ifade etmiştir.

“Cemaat kızlarımızın zamane dersi okumaları vaciptir, gözleri açılır, külfette tavırları hoş olur. İngiltere’ye, Almanya’ya ve Frengistan’a okumak için giden civanlarımızın hepsi kollarına bir kadın takıp getirirler. Çünkü kızlarımızla düşünce ve zevkleri tutmuyor. Yabancı kadınlardan olan çocuklarsa öz özüne mürtet oluyor. İşler böyle giderse ata baba ocakları kuransız, namazsız ve şeriatsız kalacak. Yeni okullarda kızlara Müslüman ve Rus dilinde okuyup yazmak, ilmi hesap, çocuk yetiştirme eğitimi verilecektir. Bunda ne zarar var?”²⁰

XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycan’da Ruslar kendi amacına hizmet edecek memur yetiştirmek amacıyla açtıkları misyoner okullarına Müslüman halk, çocuklarının asimile olmasından korktukları için pek fazla itibar etmemişlerdi. Ancak bu dönem Azerbaycan’da yetişen önemli bir münevver kitle Usul-ü Cedit olarak adlandırdıkları hususi okullar açmaya başladılar. Eğitim materyalleri dahi Ceditçi aydınlar tarafından hazırlanan laik eğitim kurumları eğitim faaliyetine başlamıştır. Bu eğitim faaliyetleri kısa sürede amacına ulaşmış ve belli bir eğitilmiş kitlenin oluşmasını sağlamıştır.²¹ Ardından Bakü’nün bir sanayi şehri haline gelmesi ve yerli sanayicilerin teşekkül etmesiyle birlikte liderliğini Tagiyev’in yaptığı hayır cemiyetleri bu okullara düzenli şekilde fon aktarmaya başlamıştır. Böylelikle Azerbaycan’da Sanayinin ve bu okulların oluşturduğu yeni bir sosyal çevre ve entelektüel bir jenerasyon ortaya çıkmıştır.²²

Yeni, eski, zengin ve fakir tabakaların kendiliğinden ayrılmaya başladığı bu dönem yeni sorunları da beraberinde getirmiştir.

²⁰ Manaf Süleymanov, *Azerbaycan Milyoncuları: Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, Gençlik Neşriyat, Bakü, 1996, s.14

²¹ Yavuz Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994, s. 37

²² Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l Kübra Armağan-ı Süleymani Be-Bergah-ı Sultani*, Yayına Hazırlayan: Hasan Mert, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, s.182-183

Bulunduğu muhitten ayrılmış Avrupa'nın en önemli okullarında eğitim alan bu yeni kuşak ve sosyal statüsü değişen birtakım varlıklı kişiler, ait olduğu topluma yabancılaşarak ister istemez çatışma yaşamaya başlamıştır. Bu durumu Azerbaycanlı yazar Manaf Süleymanov, dönemi baz alan bir eserinde varlıklı kişilerin ekserisinin yabancı kadınlarla ilişkileri olduğunu, Matışka denilen bu kadınlar için ayrı ev tutup lüks içinde yaşattığını, bunu nikâhlı eşleri dâhil herkesin bildiğini yazmaktadır. Bu varlıklı adamların eşleri bir araya geldiklerinde kimin kocasının yabancı aşığının daha güzel olduğuna dair bahse girerlerdi. Her kadın kendi kocasının Matışka'sının daha güzel olduğunu iddia eder, sonuçta saç baş kavga ederlerdi.²³ Dönemin kadınlarının, onur ve haysiyet hislerini yitirmesine kadar nüfuz etmiş bu çaresizce kabullenme algısı durumu oldukça özetleyen bir panoramadır. İşte bu sosyal sorunun Azerbaycan Türkleri için geri dönüşümü olmayan ve Rusya'nın yıllardır uğraştığı misyoner amaca hizmet edeceğini fark eden Tagiyev, bu durumu somut örneklerle ifadeye çalışarak cahil güruhu ikna etmeye çalışmıştır.

Tagiyev, gerek eski geleneklerin gerekse yeni oluşan çarpık bir sosyal oluşumun altında onurları ve haysiyetleri ezilen kadınların sosyal saygınlıklarını yeniden kazanmaları için onları bilgilendirecek eğitim kurumlarını açma hususunda insanüstü bir gayret sarf etmiştir.

Tagiyev, 1896 yılında II. Nikola'nın taç giyme merasimini fırsat bilerek, daha önce III. Aleksandra yapmış olduğu kız mektebi açma talebini yinelemiştir. Ayrıca, çarın eşine kıymetli hediyeler göndererek kız mektebini açmalarına olanak verirlerse mektebe imparatoriçenin ismini vereceklerini de beyan etmiştir. Yeni imparatoriçe Aleksandra Fyodorovna, nihayet bu talebe olumlu yanıt vermiş, mektebin vatana ve cemiyete hayırlı olması dileğinde bulunmuştur. Yapımı beş yılda tamamlanan, Rusya Müslümanlarının ilk kız mektebi Bakü Müslüman Aleksandroski Kız mektebi Tagiyev'in olağanüstü gayreti neticesinde 7

²³ Süleymanov, *Eşittiklerim Okuduklarım...*, s. 43

Ekim 1901 tarihinde eğitime başlamıştır.²⁴ Mektebin nizamnamesini hazırlayan ve her türlü yasal prosedürüyle bizzat ilgilenen, Azerbaycan aydınlanmasının en büyük fedaisi Hasan Melikzade Zerdabi, bu faaliyette Tagiyev'in en büyük yardımcısı olmuştur. Açılan mektebin, yönetim kurulu başkanlığına Tagiyev getirilmiş başkan yardımcılığına ise Tagiyev'in isteği üzerine Zerdabi getirilmiştir. Yine ilk Müslüman Kız Okulunun Müdiresi olma şerefi Azerbaycan kadın hareketlerine öncülük etmiş olan Zerdabi'nin eşi muallime Hanife Hanım Melikova'ya bahşolunmuştur.²⁵

9 Ekim 1901'de şehrin ileri gelenleri ve aydın kesimden isimlerin iştirakiyle açılış töreni gerçekleştirilmiş ve törene birçok bölgeden tebrik telgrafı gelmiştir. Tagiyev, yoğun alkışlar arasında yaptığı açılış konuşmasında “*Bugünkü tören büyük bir planın ancak başlangıcıdır. Bu kız mektebini gelecekte gimnazyaya çevirmeliyiz, bu benim arzum ve emelimdir.*” diyerek hedefinin yüceliğini de ifade etmiş oluyordu. Törende, Zerdabi de coşkulu bir konuşma yapmış ve sözünün sonunda Tagiyev'e “*Çok yaşa Hacı!*” diye tezahüratta bulunmuştur. Ali Merdan Topcubaşı ise Tagiyev'in bu hizmetini överken “*Gelecekte tarihçiler Müslüman kadınların bu teceddüdü ile duygularımızı, hislerimizi hususi kayıt edecekler. Zulmetten esaretten kurtulmuş analar, kızlar hürmet ve minnettarlıkla her gün sizi yâd edecekler.*”²⁶ Sözleriyle yapılan icraatın Azerbaycan tarihi açısından ne derece önem arz ettiğini ifadeye çalışmıştır. Fransız coğrafyacı Baron De Bay'ın Bakü'nün tarihi abideleri ve büyük şahsiyetleri hakkında geniş bilgi verdiği “*Tatarların Yanında*” adlı Paris'te basılan eserinde bu mektebin açılmasından “*Acayip, akla sığmaz bir mucize*”²⁷ diyerek söz etmesi bile, Tagiyev'in Azerbaycan kadınlarını yükseltmek için nasıl bir gayret sarf ettiğini ortaya

²⁴ Azerbaycan Milli İlimler Akademisi C.5, s.163

²⁵ Okan Yeşilot, *Hasan Melik Zerdabi'nin Hayatı ve Faaliyetleri*, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2003, s. 65

²⁶ Süleymanov, *Eşittiklerim Okuduklarım...*, s.15

²⁷ Beşiroğlu, *Hamının Sevğilisi*, s.107

koymaktadır. Azerbaycan mimarlığının milli-romantik üslubunda inşa edilen okulun binası oldukça görkemli yapılmıştır.²⁸

Azerbaycan'ın aydın kadınlar zümresinin temel taşlarını oluşturan mezunlar kadrosu, mektebin amaçlanan hedefe ulaştığının delili mahiyetindedir. Bu mektebin mezunlarından olan Neriman Nerimanov'un kız kardeşi Nebahat Hanım Nerimanova, her yönüyle övgüye değer olan ömrümüzün en değerli yıllarını geçirdiğimiz, unutulmaz aziz hatıralarımız var diye nitelendirdiği mektep için “ *Bu mektebi bitiren kızlar Azerbaycan'ın ilk kadın muallim kadrolarını oluşturdular. Mektebi bitirdikten sonra tahsilini devam ettirip, hekim, kütüphaneci, iktisatçı, mühendis, doçent hatta profesörler olanlar oldu.*”²⁹ sözleri bu eğitim kurumunun istenilen hedefe ulaştığını ortaya koymaktadır.

Tagiyev'in kız mektebi bir ilki başarmış olmasından ötürü, olağanüstü ses getirmiş ve çok geçmeden Rusya İmparatorluğu'nun içinde yer alan Tiflis, Kazan, Dağıstan, Başkurdistan gibi birçok bölgede kız mektepleri açılmasına öncülük etmiştir. 1901 yılında açılan ilk kız mektebini müteakiben yeni okulların açılmasına hız verilmiş, 1915 yılına gelindiğinde ise yalnız Bakü'de beş kız mektebi hizmet vermeye başlamıştır.³⁰ Bu okullar sayesinde eğitimde Türk kadınları önemli mesafeler alarak, okuryazarlık hususunda Rus kadınlarını dahi geride bırakmışlardır.³¹

Basın yayın faaliyetleri de Azerbaycan aydınlanmasında özellikle kadın azatlığı hususunda önemli bir misyon üstlenmiştir. Hasan Melik Zerdabi'nin gayreti neticesinde 1875'te yayın faaliyetine başlayan “Ekinci” ilk defa hürriyet, demokrasi ve kadın haklarından bahseden

²⁸ Beşiroğlu, *Hamının Sevimlisi*, s.11

²⁹ Süleymanov, *Azerbaycan Milyoncuları...*, s. 17

³⁰ Beşiroğlu, *Hamının Sevimlisi*, s. 49

³¹ Şengül Hablemitoğlu, “İsmail Bey Gaspıralı ve Kadın Hareketi”, *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri/ 1. İsmail Bey Gaspıralı, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları: 4, Bilgi Şölenleri Serisi: 2, 2014, s.74*

Türkçe yayın yapan gazete unvanına sahip olmuştur. Rusların 1905 yılında meşrutiyeti ilan etmesiyle birlikte basın yayın alanında önemli gelişmeler meydana gelmiş ve kadınlar da basında yerlerini almaya başlamıştır. Kadın gazetecilerin ilk temsilcileri olan Nabat Nerimanova ve Şefika Efendizade gibi isimler başta makale ve hikâyelerini Debistan, Mektep, Açık Söz gibi gazetelerde yayınlarken, ilk kadın gazetesi Işık'ın (19011-1912) Bakü'de yayına başlaması kadınların gazetecilik alanında daha etkin olmasında önemli rol oynamıştır.³²

Tagiyev, 1883'te Bakü'de yaptırdığı tiyatro binasına kadınların girmesine izin vermeyen toplum yargısını kırarak 1906 yılında kadınlara mahsus localar tahsis etmiş böylelikle kadınların sahasını daha da genişletmiştir. Başlangıçta kadınlara tiyatro gösterisinde rol almasına izin verilmese de zamanla bu da problem olmaktan çıkmıştır.³³

Bütün bu gelişmeler kadınların statüsünü olumlu şekilde etkilemiş ve toplumun kadın algısında önemli değişimlere sebep olmuştur. Tagiyev ve diğer Ceditçi aydınların kararlı tutumları sayesinde sosyal hayatın her alanında aktif rol almaya başlayan kadınlar elde ettikleri haklarını 1917'de Kazan'da düzenlenen I. Rusya Müslüman Kadınlar Kongresin de hukuki olarak da perçinlemişlerdir. Kongre sonrası alınan kararların birkaçını sıraladığımızda durum daha anlaşılır olacaktır:

- Kızlar orta ve yüksekokulda okutulsun.
- Yaşları ileri kadınlar için muhtelif kurslar açılsın.
- Kadınların hukukunu himaye cemiyeti açılsın.
- Kadınların hayatlarını maddi ve manevi iyileştirmek için cemiyetler açılsın.
- Her yerde Müslümanlar için hastane ve doğumhaneler açılsın.

³² Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, c.5, s. 189-190

³³ Yeşilot, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, s. 61

- Müslüman kadınları tüm siyasi hukuklarda erkekler ile eşit olsun.

Komisyonunda İslamiyet'te kadınların hukuku üzerinde çalışılmış ve oluşturulan rapor dönemin normlarının çok üstünde maddeler içermesine rağmen Kongrede kabul edilmiştir:

- Şeriatın hitaplarında kadınla erkek eşittir.
- Kadınların siyasi ve içtimai işlere karışması, şeriat nazarında hukuka uygundur. Bundan dolayı kadınların seçim işlerine karışmaları şeriat gereğince mümkündür.
- Kadınların yüzlerini peçeyle kapatmaları şeriaten zorunlu değildir.

Kongrede insanlık ve din dışı eski geleneklerin kaldırılması hususunda birtakım kararlar kabul edilmiştir:

- Ailede kadın ile erkek- her ikisi de- eşit haklarda faydalansın.
- Kızlar evlendirildiğinde, 16 yaşından küçük olduklarında nikâh kıyılmasın.
- Nikâh akdinde damatla kızın her ikisi de hazır bulunsun.
- Nikâh esnasında damat ve kızın bulaşıcı hastalıkları olmadığını ispatlayan şahadetname olsun.
- Nikâh sırasında damadın bir eş üstüne ikinci eş almayacağına dair yazı alınsın. Eğer herhangi bir sebepten ikinci bir kadın alıyor ise önceki eşinden ayrılсын ve nafaka ödesin.
- Anlaşamadığı takdirde kadının da kocasından kendi isteği ile ayrılabilceği hakkında nikâh defterine kayıt düşülsün.
- Kadın ile erkek birbirlerinden ayrıldıklarında, kadın isterse çocukları kendi alsın; kanun karşısında çocuk buluşa erene kadar baba nafaka ödesin.

- Erkek ve kız çocukları için 8 yaşından itibaren anadilinde eğitim mecburi olsun.
- Kadın ve kızlara muhtelif yollarla hüner öğretilsin.
- Gerek köylerde, gerekse şehirlerde anaları koruyan cemiyetler açılsın. Kadınlar doğumdan önce iki hafta, doğumdan sonra dört hafta ağır işlerde çalıştırılmamalı. Çalışmadıkları vakitlerde onlara yaşamaları için anaları koruma cemiyetleri yoluyla hükümetten yardım edilsin.
- Kızlar evlendirilirken başlık parası alınmasın.³⁴

Kongre sonrası alınan kararlara bakıldığında Müslüman kadınların medeni tekâmülünü gerçekleştirmiş olduğu ve Tagiyev'in nasıl bir ütopyayı başardığı açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Milli azatlığın kadın azatlığıyla mümkün olacağına inanan Tagiyev'i doğrulayan olgu ise tüm İslam âleminde bir ilk olan Milli Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması olmuştur.

Sonuç

XIX. yüzyılda Azerbaycan'da başlayan yenileşme hareketlerinin esasını oluşturan eğitim ve kadın azatlığı meselesi olmuştur. Hareketin önderleri, nüfusun yarısını oluşturan kadınların sosyal statüleri iyileştirilmeden Azerbaycan'ın Rus esaretinden kurtulamayacağına kesin inandıkları için hemen tüm çalışmalarını kadınların esaretten kurtulmasına yönelik yapmışlardır. Dönemin aksiyonerlerinden Hacı Zeynelabidin Tagiyev, her yönüyle yeni bir Azerbaycan oluşturma düşüncesiyle tam bir devlet adamı gibi hareket etmiş ve bunda da başarılı olmuştur. XX. Yüzyıla eğitim seviyesi yüksek, ulus bilinci mükemmelleşmiş bir devlet yapısıyla giren Azerbaycan'ın bütün kurumlarında Tagiyev'in imzası vardır. Kadınların temel hak ve hürriyetlerini elde etme hususunda yaptıkları ise yalnız Azerbaycan toplumunda değil tüm Türk İslam toplumlarında çığır açan bir olgu

³⁴ Hablemitoğlu, *İsmail Bey...*, s. 76-78

olmuştur. Tagiyev'in kadınları maruz kaldıkları haksız pozisyonlardan kurtarmak için öncelikli stratejisi ise modern eğitim kurumları açmak yönünde olmuştur. Tüm Rusya Müslümanlarının ilk kız mektebi olan Tagiyev'in kız mektebi olağanüstü yankı uyandırmış, Kafkasya ve Rusya'nın diğer bölgelerinde daha sonra açılacak olan okullara emsal teşkil etmiştir. Bu okullar sayesinde Türk kadınlarının eğitiminde önemli mesafeler alınmış, hatta okuryazarlık hususunda Türk kadınları Rus kadınlarını geride bırakmıştır. Çok kısa sürede amaçlanan hedefe ulaşılmış ve eğitim düzeyi yüksek kadın zümreler sosyal hayatın hemen her alanında varlık göstermeye başlamışlardır. Elde ettikleri bu hakları hukuksal olarak da onaylanan kadınlar siyasetten sanata hayatın tüm alanında aktif yer almaya başlamışlardır. Kadınların tam anlamıyla özerkliğini elde etmesinin sonrasında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması ise Cedidistlerin iddiasını kanıtlayan bir olgu olmuştur.

Kaynakça

AĞAYEV, Elnur, "Seyyah Karçinzade Süleyman Şükrü'nün Gözüyle Azerbaycan", *Karadeniz Araştırmaları*, Güz, 2010, S. 27, s.121.

AKPINAR, Yavuz, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi(1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara, 1997.

AZERBAYCAN MİLLİ İLİMLER AKADEMİSİ-5, 2007.

BAYKARA, Hüseyin, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1966.

_____, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul, 1975.

BEŞİROĞLU, Eşir, *Hamısının Sevimlisi (H.Z Tagiyev Hakkında)*, Teknur Neşriyat, Bakü, 2012.

GÜNDOĞDU, Abdullah, “Rusya Türklerinde Siyasi Katılım ve Duma (Parlamento) Tecrübesi”, *Parlamentar Demokrasi Sempozyumu*, Bişkek 20011.

HABLEMİTOĞLU, Şengül, “İsmail Bey Gaspiralı ve Kadın Hareketi”, *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri/1*. İsmail Bey Gaspiralı, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları: 4, Bilgi Şölenleri Serisi: 2, 2014.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıcından 1917’ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara, 1987.

MEHMETOV, İsmail, *Türk Kafka’sında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009.

MEHMETZADE, Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991.

SÜLEYMANLI, Ebulfez, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006.

SÜLEYMANOV, Manaf, *Eşittiklerim Okuduklarım Gördüklerim*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı Bakü, 1987.

_____, *Azerbaycan Milyoncuları: Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, Gençlik Neşriyat, Bakü, 1996.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı 1905-1920*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988.

ŞÜKRÜ, Süleyman, *Seyahatü’l Kübra Armağan-ı Süleymani Be- Bergah-ı Sultani*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.

YEŞİLOT, Okan, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.

_____, Hasan Melik Zerdabi’nin Hayatı ve Faaliyetleri, T.C.İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2003.

